

The Interaction and Confrontation of Politics and Religion in Ferdowsi's *Shahnameh*

Ali Asmand Juneghani*

Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Islamshahr Branch, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran. E-mail: ali.asmand@iaui.ac.ir

Print ISSN:

2251-7138

Online ISSN:

2476-6186

Article Type:

Research Article

Article history:

Received November 04, 2021

Received in revised form March 06, 2022

Accepted June 08, 2022

Published Online January 06, 2025

Keywords:

Politics,
Religion,
Interaction and
Confrontation,
Priests and Kings,
Ferdowsi's
Shahnameh

ABSTRACT

In ancient times, there has always been a significant relationship between political principles, values and religious ideas. One of the key pillars of the political structure of ancient Iran is the interaction or confrontation between religion and governance, as depicted in Ferdowsi's epic and discussed in literary texts. Throughout the reign of ancient Iranian kings, the relationship between these two entities varied between interaction and confrontation. This essay aims to analyze the interactions and confrontations between religion and governance as portrayed in Ferdowsi's *Shahnameh*. By examining the text, we will identify the confrontations and their underlying reasons, and explore how these conflicts influenced the governance system. This research was conducted by analytical-descriptive method and the structure of government and religion was classified according to each period, then each of the two variables was analyzed with evidence. During this research, the researcher has found that in many cases, the confrontation between the two has led to important results, and as the divine glory is a sign of the existence of a deep relationship between governance and religion, the confrontation between the two has led to the destruction of the political structure and social system.

Cite this Article: Asmand Juneghani, A. (2025). The Interaction and Confrontation of Politics and Religion in Ferdowsi's *Shahnameh*. *Literary Text Research*, 28 (102), 77-112.
<https://doi.org/10.22054/ltr.2022.64616.3482>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.64616.3482>

ATU
PRESS

Introduction

According to the importance of the *Shahnameh* and the narratives about the governance and how religion and its prosperity are mentioned in the *Shahnameh*, it is possible to understand the relationship between governance and religion and the interactions between the two. According to the historical documents and the surviving works of Avesta and Ferdowsi's epic, the institutions of religion and politics have been continuously interacting and confronting each other in different periods, and sometimes the confrontation between these two has resulted in serious consequences in the society. In the *Shahnameh*, the government has a constant and uniform process, and it is religion that affects this relationship with its ups and downs. Governance and globalization have a simple structure, but religion moves from a simple structure to a complex structure over time. The kings of Iran have continuously tried to use the element of religion to legitimize their government and consolidate their power. In the Bistun inscription, which is the largest stone inscription in the world, it reflects the view of Darius I Achaemenid, who says: "By the will of Ahuramazda, I am the king, Ahuramazda granted me the kingship." (Hakmat, 1971) Parthian and Sassanid rulers also used the element of religion to gain legitimacy. In the use of the element of religion to obtain legitimacy in the Sasanian era, "religion is the basis of Governing and Government is the guardian of religion." Whatever does not have a foundation will be destroyed, and whatever does not have a guardian will perish." (Masoudi, Volume 1, 1365) Anyway, religion and government have influenced each other from the perspective of the *Shahnameh*. In this research, the state of interaction and confrontation between religion and government in three mythological, epic, and historical periods of the *Shahnameh* is analyzed.

Literature Review

Several researches have been conducted on the relationship between religion and government in Ferdowsi's *Shahnameh*. Baqir Parham, in the book *Ba Naghe Ferdowsi (With Ferdowsi's View)*, has published the basics of criticism of political wisdom in Iran with references to politics in ancient governments. Mr. Azizullah Jovini, in his article on the solidarity of religion and government, considers the duty of the Government element to be the victory of good over evil in the beginning, and after Gestasb, the duty of the Government is to teach religion as the main. Mr. Javanshir, in the book titled *Hamase Dad*, published a discussion on the political content of the *Shahnameh* in Tudeh party publications, which contains the behavior of the government in the ancient period. Mr. Morteza Shiroudi and Mustafa Jahanbakhsh have examined the discourse analysis of religion and government in the three parts of Ferdowsi's *Shahnameh* with Norman Clough's hermeneutic method at three levels of description, interpretation and explanation and the process of government and religion. Mr. Ali Abbasi and Alireza Saibani also published an article entitled *The Thought of Theocracy and Religion-State Relations in the Mind and Language of Iranians*, which pointed out

the deep relationship between monarchy and religion and considered divine glory as an expression of the political legitimacy of Allahyar Khalatbari has also explored the place of religion in the article examining the place of religion in the political thought of Ferdowsi's *Shahnameh* and emphasized the foundations of the ideal kingdom theory. Other books and articles have been selectively published regarding the role of religion in government and the government's duty towards religion, but none of the existing sources have dealt with the issue of conflict between religion and governance and have not comprehensively investigated the interactions between these two variables. In this article, based on the three mythological, heroic and historical periods, we will deal with the interactions and confrontations of each one.

Methodology

The research method in this research is analytical-descriptive, which was carried out with the research technique of library studies.

Conclusion

The findings of this research show that in all three periods of the *Shahnameh*, the Shah is the representative of God on earth and has a divine face, and in addition to being a prince, he also has a religious position. In a way, there is opposition to the gods and he has been able to strengthen his rule with the help of this power.

In the mythological period, the structure of government and religion was simple and the descriptions were limited, and only features such as Yazdan-worshipping and god-knowing of the kings were mentioned. Despite the central king and the connection between religion and the state, two cases of conflict with religion have occurred in the mythological period. One at the end of Jamshid's period with his ego, the other in Zahhak with the deception of the devil and violence and oppression of the people, both of which led to the downfall.

During the heroes' period, in Iranian belief, the Shah is a ruler who, with divine glory, has high human virtues and is worthy of leadership, and religiously, he is God's successor. The interaction between the royal institution and religion has two stages. In the first period of Pahlavi, the institution of religion was busy with simple and marginal affairs until Zoroaster emerged and the institution of religion prevailed over the institution of government. This period of religious power is in some cases the same as the government. His duties are to interfere in the government, keep the fire temple and be present in the government. There have been several cases of confrontation between the two government institutions and Atashkadeh.

In the historical period, most of the kings, when they felt threatened by Mobadan, took policies to eliminate them, and there was a continuous battle between the king and Mobadan, and the Sassanid kings tried to reduce the power of Mobadan. During this period, these confrontations were at their peak and this caused the weakening of the Sassanid government and ultimately their downfall.

تعامل و تقابل سیاست‌ورزی و دین از منظر شاهنامه فردوسی

نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی،
اسلامشهر، ایران. رایانامه: ali.asmand@iau.ac.ir

علی آسمند جونیانی *

چکیده

در دوره باستان همواره ارتباط معناداری میان اصول و ارزش‌های سیاسی و اندیشه‌های دینی وجود داشته است. از این بین نخستین اصل، تعامل یا تقابل دین و حکومت‌داری است که با استناد به حماسه فردوسی یکی از ارکان مهم ساختار سیاسی ایران باستان بوده و در متون ادبی به آن پرداخته شده است. در ایام قدرت پادشاهان ایران باستان رابطه میان این دو، گاه با تعامل و گاه با تقابل همراه بوده است. در خلال مطالب شاهنامه، اشارات بسیاری به این موضوع شده است. در این جستار تلاش شده ضمن تحلیل موارد تعامل و تقابل بین این دو متغیر از منظر شاهنامه فردوسی، موارد تقابل و دلایل آن را از متن شاهنامه احصا و ضمن تجزیه و تحلیل نشان داده شود که این تقابل‌ها چگونه در سیستم حکومت‌داری تأثیر گذاشته است. این پژوهش به روش تحلیلی- توصیفی انجام شده و ساختار نهاد حکومت و دین به مقتضای هر دوره دسته‌بندی، سپس هر یک از دو متغیر با شواهد و قرائن تحلیل شده است. ضمن این پژوهش مشخص شد که در موارد متعددی تقابل بین این دو به نتایج مهمی منجر شده و همچنان که فره ایزدی، نشانی است از وجود رابطه عمیق میان حاکمیت و دین، تقابل این دو به نابودی ساختار سیاسی و نظام اجتماعی منجر شده است.

شاپا چاپی:

۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی:

۲۴۷۶-۶۱۸۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۰۸/۱۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۰/۱۲/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۰۳/۱۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۰/۱۵

کلیدواژه‌ها:

سیاست،

دین،

تعامل و تقابل،

موبدان و پادشاهان،

شاهنامه فردوسی.

استاد به این مقاله: آسمند جونیانی، علی. (۱۴۰۳). تعامل و تقابل سیاست‌ورزی و دین از منظر شاهنامه فردوسی. متن پژوهی/ادبی، ۲۸(۱۰۲)، ۱۱۲-۷۷

<https://doi.org/10.22054/ltr.2022.64616.3482>

© ۲۰۱۶ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

آدرس سایت: <https://ltr.atu.ac.ir>

۱. مقدمه

با توجه به اهمیت شاهنامه و روایت‌هایی که از نحوه حکومت‌داری و چگونگی دین و رونق آن در شاهنامه آمده است، می‌توان به رابطه حاکمیت و دین و تعاملات بین این دو دست یافت. «منظور فردوسی از سرودن شاهنامه ساختن پایگاهی در زیر شاخ سرو سایه‌افکن دانش است؛ دانشی که چگونگی دانش گیتی؛ یعنی راه و رسم کشورداری را که فردوسی از آن با تعبیر جهان‌داری یاد می‌کند» (پرهام، ۱۳۷۳: ۱۲۹). بر اساس مستندات تاریخی و آثار به‌جای مانده از اوستا و حماسه فردوسی، نهاد دین و سیاست در دوره‌های مختلف پیوسته در تعامل و تقابل با یکدیگر بوده‌اند و عوامل مختلفی درباره این پیوند و همبستگی و تقابل و رودرویی تأثیرگذار بوده و گاهی تقابل بین این دو، عواقب وخیمی در جامعه در پی داشته است.

می‌توان گفت تعبیرهای مختلفی که از تعامل و تقابل حکومت و دین در شاهنامه فردوسی آمده حکایت از این واقعیت دارد که پیوند دین و سیاست لااقل از حیث نظری می‌تواند به صورت‌های گوناگونی تحقق یابد. در شاهنامه، دولت روندی ثابت و یکنواخت دارد و دین است که با فراز و فرود خود این رابطه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. دولت که همان حکمرانی و جهان‌داری است ساختار ساده‌ای دارد، اما دین به مرور زمان از ساختار ساده به سوی ساختار پیچیده حرکت می‌کند که همین موضوع رابطه دین با دولت را متحول می‌سازد و طی زمان، رابطه ساده آن در دوران کیومرث به رابطه‌ای پیچیده در پایان شاهنامه تبدیل می‌شود (شیرودی و جهانبخش، ۱۳۹۷: ۱۷۷).

پادشاهان ایران، پیوسته کوشیده‌اند برای مشروعیت بخشیدن به حکومت و تحکیم قدرت خود از عنصر دین، بهره گیرند. کتیبه بیستون که بزرگ‌ترین سنگ‌نبشته جهان است، دیدگاه داریوش اول هخامنشی را منعکس کرده که می‌گوید: «به خواست اهورامزدا من شاهم، اهورامزدا شاهی را به من ارزانی فرمود» (حکمت، ۱۳۵۰: ۴۱). حاکمان اشکانی و ساسانی هم برای به دست آوردن مشروعیت از عنصر دین بهره گرفتند. «شاهان اشکانی مانند اخلاف ساسانی خود مدعی بودند که قدرت آنان بر پایه حسن نیت رعایایشان نهاده نشده، بلکه موهبت خداوند است که به عبارتی ایشان نماینده وی در زمین هستند» (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۲۱).

در استفاده از عنصر دین هم برای اخذ مشروعیت در عصر ساسانیان آمده است: «اردشیر پسر خود شاپور اول را که به شاهی می‌گماشت بدو گفت: پسر من! دین و شاهی ترین

یکدیگرند و یکی از دیگری بی‌نیاز نیست. دین اساس مُلک است و مُلک نگهبان دین است. هرچه را اساس نباشد، معدوم گردد و هرچه نگهبان نداشته باشد، تباهی گیرد» (مسعودی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۴۳). به هر حال دین و حکومت از منظر شاهنامه بر یکدیگر تأثیر گذاشته‌اند. در این بخش از پژوهش وضعیت تعامل و تقابل دین و حکومت در سه دوره اساطیری (افسانه‌ای)، حماسی (پهلوانی) و تاریخی شاهنامه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۲. روش پژوهش

هدف از این پژوهش بررسی تعامل و تقابل دین و سیاست و عوامل مؤثر در این پیوند است که عوامل متعددی در آن دخیل بوده است. جامعه آماری این تحقیق شاهنامه فردوسی و روش انجام تحقیق در این پژوهش تحلیلی- توصیفی بوده که با تکنیک پژوهش بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است.

۳. پیشینه پژوهش

تحقیقات متعددی تاکنون در خصوص همبستگی دین و دولت در شاهنامه فردوسی انجام شده است.

باقر پرهام (۱۳۷۷) در کتاب *با نگاه فردوسی، مبانی نقد خرد سیاسی در ایران را با اشاراتی به سیاستمداری در حکومت‌های باستان به چاپ رسانده است.*

عزیزالله جوینی (۱۳۸۰) در مقاله «همبستگی دین و دولت» وظیفه عنصر پادشاهی را در آغاز برای پیروزی نیکی بر بدی و بعد از گشتاسب وظیفه پادشاهی را آموختن دین به عنوان رکن اصلی حکومت می‌داند.

فرج الله میزانی (جوانشیر) (۱۳۸۰) در کتاب *حماسه داد*، بحثی در محتوای سیاسی شاهنامه را در انتشارات حزب توده، منتشر کرده که حاوی رفتار حاکمیت در دوره باستان است.

مرتضی شیروودی و مصطفی جهانبخش (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل گفتمانی دین و دولت در بخش‌های سه‌گانه شاهنامه فردوسی با روش هرمنوتیک نورمن فرکلایف^۱» در سه سطح توصیف، تفسیر، تبیین و روند دولت و دین را مورد بررسی قرار داده است.

1. Fairclough, N.

علی عباسی و علیرضا سایبانی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «اندیشه حکومت دینی و روابط دین و دولت در ذهن و زبان ایرانیان» به رابطه عمیق بین سلطنت و دین اشاره کرده و فره ایزدی را بیانگر مشروعیت سیاسی نظام‌های سلطنتی می‌داند.

الهیاری خلعتبری (۱۳۸۶) در مقاله «بررسی جایگاه دین در اندیشه سیاسی شاهنامه فردوسی»، جایگاه دین را کنکاش کرده و مبانی نظریه پادشاهی آرمانی را مورد تأکید قرار داده است. کتب و مقالات دیگری به‌طور جسته گریخته در خصوص نقش دین در حکومت و وظیفه حکومت در قبال دین صورت منتشر شده است که هیچ‌یک از منابع موجود به موضوع موارد تقابل دین و حاکمیت پرداخته و به‌طور جامع تعاملات بین این دو متغیر را مورد بررسی قرار نداده‌اند. در این مقاله به‌طور مشخص بر اساس دوره‌های سه‌گانه اسطوره‌ای، پهلوانی و تاریخی به موارد تعامل و تقابل هر یک می‌پردازیم.

۴. مبانی نظری

موضوع توجه انسان به دین دارای اهمیت فراوانی است. فردوسی در شاهنامه واژه دین را که در اوستایی و پهلوی مرسوم بوده حدود هزار بار تکرار کرده است. «واژه دین در فرهنگ کهن ایران به شکل «دئنا» به معنای وجدان و نوعی دریافت درونی، کاربردی وسیع دارد. به عبارت دیگر، دئنا بیان اسطوره وجدان است» (خسروی و موسوی، ۱۳۸۷: ۱۳). در اوستا واژه دئنا به معنی دین و نیز نیروی ایزدی بازشناسی نیک از بد گزارش شده است (قربانی، ۱۳۸۹: ۵). در سانسکریت و گات‌ها و دیگر بخش‌های اوستا مکرر کلمه دئنا آمده است. مقصود از ادیان الهی، دین‌هایی هستند که بنای آن‌ها بر اعتقاد به یگانگی خداست و آن را ادیان آسمانی نیز گویند. احکام این ادیان از طریق پیامبران از جانب خدا به خلق ابلاغ می‌شود. اساس این ادیان تسلیم است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۷: ۱۰۰۴۲).

در قرون وسطی منشأ قدرت را خدا می‌دانستند که توسط کلیسا باید به اجرا درمی‌آمد (قربانی، ۱۳۸۹: ۵-۶). توماس هابز^۱ در کتاب *لویاتان* عنوان می‌کند: حاکم هم بر دنیا و هم بر دین شهروندان اشراف پیدا می‌کند و این خواسته خود مردم است تا جامعه را به غایت صلح برسانند (میرموسوی و مکتبی، ۱۳۹۲: ۱۱۵). در شاهنامه از چهار دین زردشت، اسلام، عیسوی و جهود

1. Hobbes, T.

یاد شده است. علامه طباطبائی در تعریف دین می‌گویند: دین، عقاید و یک سلسله دستورهای عملی و اخلاقی است که پیامبران از طرف خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. اعتقاد به دین و عقاید و انجام این دستورها سبب سعادت و خوشبختی انسان در دو جهان است (طباطبائی، ۱۳۷۸: ۴۱).

در کنار دین، مفهوم حکومت یا جهان‌داری شامل دولت، حاکمیت، سرزمین و مردمی است که حاکمان آن، همه امور را هدایت می‌کنند. دولت «ساخت قدرتی است که در سرزمین معین بر مردمانی معین تسلط پایدار دارد ... این ساخت قدرت به صورت نهادها و سازمان‌های اداری سیاسی قضایی و نظامی فعلیت می‌یابد» (آشوری، ۱۳۶۶: ۶۲). در آیین شهریاری ایران، فره ایزدی، فروغ ایزدی است که به دل هر که بتابد از همگنان برتری یابد و از پرتو این فره است که کسی به پادشاهی می‌رسد، برازنده تاج و تخت گردد و می‌تواند دست اهریمن و بدها را کوتاه کند و دیوان را اسیر و به فرمان خود درآورد. همچنین از نیروی این نور است که کسی در کمالات نفسانی و روحانی آراسته شود و از سوی خداوند از برای رهنمای مردم برانگیخته گردد و به مقام پیامبری رسد و شایسته الهام ایزدی گردد (پورداوود، ۱۳۷۷: ۳۱۴). شهریاری کاری است که مبنای ایزدی دارد. شاید به همین دلیل فردوسی از فره ایزدی نام می‌برد و گاه شهریاری را مترادف با ره ایزدی می‌گیرد (پرهام، ۱۳۷۳: ۵۵).

۵. بحث و بررسی

اندیشه حاکمیت دین در نظریه فره ایزدی در کتاب مقدس اوستا و متون شاهنامه فردوسی آمده است؛ که شاه جانشین خدا روی زمین است و به قول پورداوود پادشاهان کیانیان نزد ایرانیان به منزله انبیای بنی‌اسرائیل در نزد اقوام سامی هستند (عباسی، ۱۳۸۰: ۲۱). ابوالفضل قاضی می‌گوید پادشاهان ایرانی بر اساس حاکمیت الهی فرمان می‌رانند. پس اراده مردم در تکوین قدرت، چندان محلی از اعراب ندارد (شریعت‌پناهی، ۱۳۸۲: ۱۹). طبق این نظر، پادشاه در برابر خدا مسئول است و نه در برابر خلق. این نگرش مخصوص ایرانیان نبود. «مردم عهد قدیم یونان، خدایان را زمامداران اولیه و قانون‌گذاران نخستین به شمار می‌آوردند و گاهی هم آنان را نمایندگان خدایان و مجری قوانین محسوب می‌کردند و هرگونه مقاومت و سرکشی را در برابرشان جایز نمی‌دانستند و چون قانون دولت را من جانب الله تصور می‌کردند، متخلفین به

آن را مستوجب برخورداری از خشم الهی می‌پنداشتند» (دشتی قره‌بلاغ، ۱۳۸۵: ۸۰). ارضای حب نفس و مقام‌طلبی حاکمان سبب می‌شد تا هر عاملی از جمله دین در راه برآورده شدن هواهای نفسانی پادشاهان به کار گرفته شود و هدف منکوب کردن دشمنان و مخالفان حاکمان باشد. همین عامل باعث استبداد و خودرأیی می‌شد و مخالفت با پادشاه، مخالفت باخدا تلقی می‌شد. در طول دوران سه‌گانه شاهنامه، وضعیت دین و حکومت با توجه به شرایط گاه در تعامل و گاه در تقابل باهم بوده است. در این جستار وضعیت این دو متغیر در سه دوره اسطوره‌ای، پهلوانی و تاریخی مورد بررسی قرار می‌گیرد تا تعامل و تقابل هر یک از نهادهای حکومت و دین با یکدیگر شناخته شود.

۱-۵. نقش و جایگاه حاکمیت در دوران اسطوره‌ای

دوره اساطیری عهد کیومرث، هوشنگ، تهمورث، جمشید و ضحاک را دربر می‌گیرد که منشأ پیدایش حکومت و ایجاد تمدن است. «انسان، نخستین حکومت خود را ایجاد می‌کند و برای نگهداری از آن به جنگ با نیروهای اهریمنی می‌پردازد» (صفا، ۱۳۸۴: ۲۱۱). ارتباط بین پادشاهی و دین محدود است و تنها از ویژگی‌هایی همچون یزدان‌پرست بودن و ایزدشناس بودن و یا فره ایزدی شاهان سخن رفته است. «اشاراتی که به پیوند دین و دولت در آغاز شاهنامه است، ناظر بر خاستگاه الهی قدرت است؛ همچنان که در آغاز، شاهان تکرارکننده اعمال ایزدان بر زمین بوده و سپس با آنان شخصیتی مشترک پیدا کرده‌اند و در مرحله بعد خود تجسم خدایان بر زمین شده‌اند» (بهار، ۱۳۷۵: ۲۲۷). «نکته مهم دیگری که در اندیشه فردوسی و بالأخص درباره فرایزدی وجود دارد، گره خوردن دین و سیاست است. اگر شاه دارای «فر» باشد، سمبل «دین» نیز هست. فرمان شاه فرمان دین نیز هست» (کسرائی، ۱۳۸۶: ۲۲۷). بر این اساس صاحبان قدرت همواره می‌خواستند که ریاست روحانی و دینی را علاوه بر ریاست سیاسی به خود اختصاص دهند و آن را ضمیمه قدرت خود کنند.

از پادشاهی کیومرث تا پادشاهی فریدون شاهد تأسیس کشورداری و گسترش حاکمیت برآمده از جامعه مدنی خودفرمان و شکل گرفتن هنر کشورداری هستیم. «شهریاری امری در مقابل با بدسگالی اهریمن است. هر جا که شهریاری در خطر می‌افتد و اختلالی در آن ایجاد می‌شود، انگشت اهریمن و ابلیس را در کار می‌بینیم؛ مانند داستان سیامک در عهد کیومرث.

یا داستان ضحاک و همدست شدن او با ابلیس برای سر به نیست کردن پدرش مرداس در عهد جمشید و فراهم شدن زمینه تسلط هزارساله بیداد و نامردمی بر ایران» (پرهام، ۱۳۷۳: ۵۳).

۱- «در دوره اسطوره‌ای، ساختار قدرت بر مبنای پادشاه محوری بوده و مشروعیت آن‌ها از خداوند است و خداوند هم یار و یاور آن‌هاست و از طریق سروش با آن‌ها در ارتباط است» (رستگار، ۱۳۴۸: ۱۸).

۲- اولین کسی که آیین شاهی را بنیان نهاده و حکومت را برای قوام قدرت تأسیس کرد، کیومرث بوده است.

سخنگوی دهقان چه گوید نخست که تاج بزرگی به گیتی که جست...
چنین گفت کایین تخت و کلاه کیومرث آورد و او بود شاه

(فردوسی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۱)

۳- پادشاه دارای فرّ ایزدی است و به خاطر داشتن اصلی‌ترین راز مشروعیت الهی، شایستگی حکمرانی را دارد. او با کسب «فرّ ایزدی در نقش طبقه واسطه مینو و گیتی به شمار می‌رود» (احمدوند و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱).

بر آیین شاهان پیشین رویم همان از پسِ فرّ و دین رویم

(فردوسی، ۱۳۶۶، ج ۵: ۳۳۷)

۴- پادشاه به عنوان بالاترین شخصیت اجتماعی و رابط آسمان و زمین است و «اطاعت از او امری قدسی برای تداوم فرّ ایزدی است» (شیرودی و جهانبخشی، ۱۳۹۷: ۱۸۶).

کمر بست با فرّ شاهنشهی جهان گشت سرتا سر او را رهی

(فردوسی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۲)

۵- نقش دین به طور مستقل کم‌رنگ بوده و در امور مختلف دینی امر پادشاه جاری و ساری بوده است.

۶- در مقابل اراده‌شاهی فقط یک دشمن به نام اهریمن وجود داشت. پادشاه به‌عنوان نماینده خداوند با دیوان مبارزه می‌کند؛ چنان که تهمورث دست دیوان را کوتاه می‌کند و جهان را از بدی‌ها می‌شوید.

به گیتی نبودش کسی دشمن مگر در نهان ریمن آهرمنا

(همان: ۲۲)

۷- حمایت از دین وظیفه پادشاه بوده است؛ «عنصر پادشاهی در آغاز برای پیروزی نیکی بر بدی تلاش می‌کرد و وظیفه‌اش ایجاد نظم و نظارت بر آن بود و راستی و نظم، دین و راه یزدان تلقی می‌شد که پادشاه باید از آن محافظت می‌کرد» (جوینی و مال میر، ۱۳۸۰: ۴۳). پادشاهی که دارای این صفات بوده دارای فره ایزدی نیز بوده است. در این دوره «فر مشروعیت‌ساز است و اطاعت و پذیرش شاه را موجه‌تر می‌کند» (شیرودی و جهانبخش، ۱۳۹۷: ۱۸۳) و به دور از بیداد با خردورزی امور حکومتی را سامان می‌داده است.

منم گفتم با فره ایزدی همم شهریاری و هم موبدی

(همان: ۴۱)

۸- ادعای خدایی کردن جمشید، نماد چیرگی کامل قدرت سیاسی بر دین است و همزمان، مایه اصلی تباهی قدرت. او به محض ادعای خدایی، مشروعیت خود را از دست می‌دهد و فره ایزدی از او گرفته می‌شود.

ز گیتی سر شاه یزدان‌شناس ز نیکی بپیچید و شد ناسپاس

(همان: ۴۴)

۵-۱-۱. نقش و جایگاه دین و موبدان در دوره اسطوره‌ای

به علت نبود دین مستقل و ضعف در قدرت نهاد دین، خودمحموری‌های حاکمان با تأیید موبدان دینی مشروعیت پیدا می‌کرد. وحدت بین نهاد شاهی و نهاد دین مشهود است و نهاد مستقلی به نام دین نیست و هر چه پادشاه می‌گوید عین راه یزدان و حکم دین است و حاکم دارای دو وجه «همم پادشاهی، همم موبدی» است. در این میانه، موبدان یا به خواست سلاطین تن داده و دچار چاپلوسی و تملق می‌شدند یا آنچه را در دل داشتند، پنهان می‌کردند تا جانشان در امان بماند. در این گذر فقط عدّه کمی در مقابل زورگویان می‌ایستادند.

۱- طبق اسناد ارائه شده در اولین بیت‌های دوره کیومرث، دین مجزا از حکومت نیست و حکومت بر دین تقدم داشته است.

۲- طبق همین سند ارائه شده در بند اول، مدنیت نیز پس از حکومت و پیش از دین به وجود آمده است و تمدن‌سازی در حال شکل‌گیری است.

ازو اندر آمد همی پرورش که پوشیدنی نو بد و نو خورش

(همان: ۲۲)

۳- تلاش برای نیکی و راستی مبنای خردورزی و دینی داشته و مبارزه با اهریمن با کمک سروش و هدایت یزدان اتفاق می‌افتد و نقش عوامل ماورایی به‌وضوح دیده می‌شود. اولین مبارزه با دیوان با قتل سیامک فرزند کیومرث و همراهی نیروهای طرفدار یزدان اتفاق می‌افتد. ۴- وقتی هوشنگ راز به دست آوردن آتش را دریافت آن را هدیه‌ای الهی دانست و به عنوان نشانه‌ای از روشنایی ایزدی آن را محراب پرستش قرارداد و با انجام نماز و روزه فره ایزدی بر او تأیید.

جهاندار پیش جهان‌آفرین	نیایش همی کرد و خواند آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد	همین آتش آنگاه قبله نهاد
بگفتا فروغی است این ایزدی	پرستید باید اگر بخردی

(همان: ۳۰)

۵- تهمورث به دین سامان بخشید. هنوز هیچ اثری از دین به عنوان کنش مثبت دیده نمی‌شود، اما مردم را به اطاعت از خداوند ترغیب کرده و توصیه می‌کند:

چنین گفت کین را نمایش کنید جهان‌آفرین راستایش کنید
که او دادمان بر ددان دستگاه ستایش مرو را که بنمود راه

(همان: ۳۶)

۶- در همین دوره، نهاد موبدان به عنوان یکی از اقشار جامعه تأسیس می‌شود. جمشید در کامل‌ترین مرحله تمدن‌سازی، مردم را طبقه‌بندی و آدمیان را به چهار گروه بخش کرد. اولین گروه کارشان پرستش و پارسایی بود و نگهبان آتش بودند:

گروهی که آثوریان خوانیش به رسم پرستندگان دانیش
جدا کردشان از میان گروه پرستنده را جایگه کرد کوه

(همان: ۴۲)

۷- ضعف جایگاه موبدان؛ در دوره ضحاک نقش موبد معبری و حضور در مجلس شاهی و... است. وقتی ضحاک خواب می‌بیند که فریدون او را به زیر می‌کشد، موبدان را فرامی‌خواند تا خواب او را تعبیر کنند.

سپهبد هر آنجا که بد موبدی سخن‌دان و بیدار دل بخردی
ز کشور به نزدیک خویش آورید بگفت آن جگر خسته، خوابی که دید

(همان: ۵۸)

۸- همراهی موبدان با ظالمان؛ وقتی ضحاک می‌خواهد محضری بنویسد تا همه گواهی بر نیکی و راست‌گویی او بنویسند، موبدان را خطاب قرار می‌دهد و می‌گوید:

... یکی محضر اکنون بیاید نبشت که جز تخم نیکی سپهد نکشت...
ز بیم سپهد همه راستان بدان کار گشتند همداستان

(همان: ۶۷)

وقتی هم کاوه محضر را امضا نمی‌کند و از مجلس بیرون می‌رود، اعتراضی هم به موبدان دارد که چرا محضر ظلم به پا کردید و تسلیم ضحاک شدید. در همین داستان آخرین گروهی که در اعتراض مردمی علیه ضحاک همراهی کردند، موبدان هستند.

خروشی برآمد ز آتشکده که بر تخت اگر شاه باشد دده
همه پیر و برناش فرمان بریم یکایک ز گفتار او نگذریم

(همان: ۸۱)

موبدان تا زمانی که از سقوط ضحاک مطمئن نشدند با فریدون همراهی نکردند. نقش موبدان در این دوره، حاشیه‌ای، نمادین و به عنوان ابزاری در دست قدرت بوده و اراده و اختیاری نمی‌توان برای موبدان قائل شد.

۹- به دلیل ترس از پادشاهان و عدم استقلال فکری در مقابل اعلام خدایی جمشید، طبقه آثوریان (موبدان) جرأت اعتراض به شاه را نداشتند؛ چون جایگاه والایی نداشتند. تنها کاری که از آن‌ها برمی‌آمد سکوت و سرافکندگی بود، چراکه مزدور جمشید بودند. در دوره ضحاک نیز وقتی از موبدان می‌خواهد تا خواب او را تعبیر کنند، موبدان از ترس، رخساره‌هایشان زرد و لب‌ها خشک شده و از بیم جان نمی‌دانند راست بگویند یا نه؟ تا اینکه یکی از موبدان با بی‌باکی تعبیر خواب ضحاک را بیان می‌کند.

گر این راز بر من ببايد گشاد وگر سر به خواری ببايد نهاد
لب موبدان خشک و رخساره تر زبان پر ز گفتار یک با دگر
که گر بودنی بازگویم راست به جان است پیکار و جان بی‌بهاست

و گر نشنود بودنی‌ها درست باید همیدون ز جان دست شست...
همه موبدان سرفکنده نگون پر از هول دل دیدگان پر ز خون

(همان: ۶۰)

۵-۱-۲. تقابل حکومت با دین در دورهٔ اسطوره‌ای

سال‌ها بر این نظم و مدنیت گذشت و فرّ کیانی از شاه تافت و مردمان از شاه جز خوبی ندیدند. یک مرتبه جمشید به افزایش قدرت خود دست یازید و به کامیابی رسید. به خود نگاه کرد و دید همه‌چیز در ید اختیار اوست. از این رو، منیت تمام وجود او را گرفت و گفت:

بزرگی و دیهیم شاهی مراست که گوید که جز من کسی پادشاست؟
منی چون پیوست با کردگار شکست اندر آورد و برگشت کار

(همان: ۴۵)

نتیجه این تقابل سقوط شد؛ با خروش و اعتراض مردم و تیره شدن فرّ ایزدی جمشید، سپاهیان دنبال شاه نشانی، سوی تازیان رفتند و شاهی پر هول ازدهاپیکر جای جمشید گماردند. نتیجه دوری از نهاد دین، گسستن فرّ ایزدی از پادشاه شد.

چن این گفته شد فرّ یزدان ازوی بگشت و جهان شد پر از گفت‌وگوی...
به یزدان هر آن کس که شد ناسپاس به دلش اندر آید ز هر سو هراس
به جمشید بر تیره‌گون گشت روز همی کاست آن فرّ گیتی فروز

(همان: ۴۵)

نکته قابل تأمل اینکه با وجود پشیمانی جمشید، باز فرّ ایزدی از او کاست و پشیمانی او مانع از نابودی او نشد. در داستان ضحاک نیز رفتار بیدادگرانه و خروج او از آیین دادگری و خردورزی باعث سقوط او می‌شود.

دومین نمونه تقابل با دین، رفتار ضحاک است که از همان ابتدا به کژی گرایید و به تبلیس ابلیس پدر را کشت. در دوران پادشاهی او دست دیوان در بدی باز شد و کشتن و غارت کردن شروع شد و در نهایت با ستم بر مردم و کشتن جوانان، کاوه بر او شورید و فریدون او را در بند کشید.

شده بر بدی دست دیوان دراز به نیکی نبودی سخن جز به راز

(همان: ۵۵)

جدول ۱.

وضعیت نهاد دین و سیاست در دوره اسطوره‌ای

تقابل حکومت با دین	وضعیت نهاد دین	تعامل حکومت و دین	تقابل حکومت با دین
➤ دوره پادشاه محوری است.	➤ آتش، محراب پرستش شد.	➤ ۳ مورد	➤ ۲ مورد
➤ فره ایزدی، مشروعیت‌ساز است.	➤ نهاد موبدی (آثوریان) تأسیس شد.		➤ جمشید ادعای خدایی کرد.
➤ - شاه رابط زمین و آسمان است.	➤ راستی و نیکی، دین است.		➤ ضحاک بیدادگری کرد و به کژی گرایید.
➤ شاه دارای قدرت سیاسی و دینی است.	➤ موبدان عامل و تحت فرمان حکومت‌اند.		
➤ دین با سیاست گره خورده است.	➤ موبدان مقام ضعیف و نقش حاشیه‌ای دارند.		
➤ درگیری شاهان با موبدان	➤ موبدان فاقد اختیارند.		
	➤ دین در اختیار مقام شاهی است.		

۵-۲. دوره حماسی یا پهلوانی

دوره پهلوانی با قیام کاوه آغاز می‌شود. از فریدون تا دارا (۱۵ پادشاه) تنها ۶ نفر دادگر بوده و بقیه بیدادگرند. این دوره حد فاصل دوران اساطیری و تاریخی است و تنیدگی و پیوستگی بسیار با دوره اساطیری دارد و نهاد دین دو بخش است؛ یکی تا قبل از ظهور زرتشت که دین در دست نهاد شاهی است و موبدان نقشی مشورتی و حاشیه‌ای دارند و ادامه دوره قبلی است. دوم پس از ظهور زرتشت که نهاد دین دارای شأن و قدرت نفوذ و گاه تصمیم‌گیر است؛ به‌خصوص وقتی پادشاهان، دین را وجه‌المصالحه قرار داده و خود را صاحب دین جلوه می‌دادند بر انحراف آن‌ها افزوده می‌شد. گاه این نهاد بهانه‌ای در دست مدعیان دین و حذف مخالفان بود و همین عامل در کاهش محبوبیت دین مؤثر بود؛ «در این دوره پادشاهی که از حکیم علی‌الاطلاق و قادر متعال اطاعت نکند، سزاوار و لایق پیروی کردن نخواهد بود» (فاضلی، ۱۳۹۱: ۱).

۵-۲-۱. نقش حاکمیت در دوره حماسی

۱- گرایش به قدرت و استبداد؛ که در رفتار کاووس و برتری‌جویی‌های او اتفاق می‌افتد و باعث مشکلات عدیده‌ای برای بزرگان و لشکریان می‌شود.

۲- همه نقش‌های مرتبط با دین به عهده پادشاه است و نقش موبدان نقشی کلیشه‌ای است. از دوره نوذر نقش پهلوانان به‌عنوان حافظان حریم شاهی افزایش می‌یابد و دستان و رستم به جای موبدان در حکومت نقش ایفا می‌کنند. در این زمان شرط لازم برای شاهی، داشتن فره ایزدی ذکر شده، به‌گونه‌ای که با مرگ نوذر به دست افراسیاب، بزرگان به دنبال کسی بودند که از نژاد شاهی و دارای فره باشند.

همی گفت: هر چند کز پهلوان	بود بخت بیدار و روشن‌روان...
نزیبد بریشان همی تاج‌وتخت	بباید یکی شاه پیروز بخت
که باشد برو فره ایزدی	بتابد ز دیهیم او بخردی
ز تخم فریدون بجستند چند	یکی شاه، زیبای تخت بلند
ندیدند جز پور تهماسب: زو	که تاج فریدون بدو گشت نو

(فردوسی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۲۳)

۳- وقتی منوچهر نوۀ فریدون به پادشاهی می‌رسد او هم خود را دارای دین و فره ایزدی می‌داند و به پیروی از آیین فریدون هر چه دارد از جانب خدا می‌داند.

همم دین و هم فره ایزدی	همم بخت نیکی و دست بدی...
ابا این هنرها یکی بنده‌ام	جهان‌آفرین را ستاینده‌ام...
کز و تاج و تخت است و زومان سپاه	بدومان امید و بدومان پناه

(همان: ۱۶۲)

۵-۲-۲. نقش دین و موبدان در دوره حماسی

۱- مهرپرستی؛ از آغاز دوره پهلوانی و پادشاهی فریدون آیین مهر پرستی رونق دارد و زمانه از پلیدی پاک می‌شود.

بفرمود تا آتش افروختند	همه عنبر و زعفران سوختند
پرستیدن مهرگان دین اوست	تن آسانی و خوردن آیین اوست

(همان: ۸۹)

۲- کار موبدان در این دوره ذیل قدرت پادشاه، بیشتر پیشگویی بوده است. وقتی سام در خصوص رودابه با موبدان رایزنی می‌کند که:

چه گوید کنون موبد پیش‌بین چه رانند فرزنانگان اندرین؟

(همان: ۲۰۳)

موبدان جانب احتیاط را رعایت می‌کنند، چراکه نیای مهرباب کابلی به ضحاک می‌رسید. اتفاقاً در بسیاری از موارد نظر موبدان نادرست بوده و در همین خصوص سام بعد از سکوت آنان که ناشی از مخالفت است برمی‌آشوبد:

گشاده سخن کس نیارست گفت که نشنید کس نوش با زهر جفت
چو نشنید از ایشان سپهد سخن بجوشید و رای نو افکند بن

(همان: ۲۰۴)

۳- در این دوره موبدان، نقش مشورتی و عمدتاً نقش رساننده پیام و مشاوره‌ای در امور دارند. وقتی منوچهر می‌خواهد در کار زال رایزنی کند، موبدان را فرامی‌خواند تا سؤال‌هایی از زال کنند. وقتی زال پاسخ موبدان را می‌دهد، منوچهر شادمان می‌شود.

۴- کمک به حکومت و پادشاهی؛ چنان که موبد به همراهی قارن و مرزبان و بزرگان سپاه و پهلوانان نزد زو پسر طهماسب رفتند و به او مژده شاهی دادند و او را به تخت نشاندند و گشتاسب بعد از لهراسپ در بلخ بر تخت نشست.

نیایش همی کرد خورشید را چنان بوده بد راه جمشید را ...
منم گفت یزدان پرستنده شاه مرا ایزد پاک داد این کلاه

(فردوسی، ۱۳۷۵، ج ۵: ۷۸)

۵- آتشکده‌داری موبدان؛ پس از گشتاسب در دوره بهمن اسفندیار که نودونه سال به شاهی می‌نشاند، اثری از تأثیرگذاری موبدان بر عرصه سیاست دیده نمی‌شود و موبدان همان نقش و وظیفه آتشکده‌داری را دارند و نهاد موبدان در سایه و حاشیه است.

۳-۲-۵. ظهور زردشت و اولین تعامل اساسی نهاد دین با حکومت

۱- ظهور زردشت؛ در دوران گشتاسب زردشت ظهور می‌کند و با پیدا شدن او دین تازه طرح می‌شود و با رونق دین‌سالاری، نقش دین در قدرت سیاسی افزایش می‌یابد. مهم‌ترین اتفاق در خصوص دین با پادشاهی گشتاسب روی می‌دهد. تقریباً پایان دوره پهلوانی ظهور زردشت است. فردوسی این واقعه را این‌گونه تعریف می‌کند:

چو یک چند سالان برآمد برین همه برگ او پند و بارش خرد
خجسته پی و نام او زرد هشت به شاه کیان گفت پیغمبرم
جهان آفرین گفت بپذیر دین درختی پدید آمد اندر زمین...
کسی کز خرد بر خورد کی مرد کز آهرمنی دست گیتی بشست
سوی تو خرد رهنمون آورم نگه کن بدین آمان و زمین

(همان: ۷۹)

۲- گرویدن حکومتیان به دین تازه؛ گشتاسب شاه به زردشت گروید و زمینه پذیرش و گسترش آن را در ایران فراهم ساخت. او اولین کسی است که باعث تقویت نهاد دین شد. بعد از او برادرش زریر و پدرش لهراسپ نیز دین بهی گرفتند و بلااستثنا ارکان حکومت زردشتی شدند.
۳- دخالت دین در حکومت؛ با دین جدید امور حکومتی با قواعد دینی به کار گرفته شد تا جایی که دین و اصول کشورداری درهم آمیخته بود. در تصمیمات حکومت، زردشت نقش اساسی داشته و برای حکومت همچون رایزن بوده است. چنان که در این سخنان زردشت به گشتاسب می‌بینیم:

گر ایدون که دانی که من کردم این مرا خواند باید جهان آفرین
ز گوینده بپذیر به دین اوی بیاموز ازو راه و آیین اوی

(همان: ۸۰)

۴- بنای آتشکده؛ گشتاسب دانایان و موبدان به شهرها فرستاد و به بنای آتشکده پرداخت. نخست آتشکده مهر برزین را بنا نهاد. برای هر آتشکده آذربان و موبد تعیین کرد تا آتش را زنده نگه دارند و به تقدیس اهورامزدا پردازند. پس از سال‌ها گشتاسب پیامی به همه کشورها فرستاد و همگان از در اطاعت درآمدند.

پراگندش اندر جهان موبدان
نخست آذر مهر بُرزین نهاد
نیشتش بر آن زاد سرو سَهی
نهاد از بر آذران گنبدان
به کُشمر نگر تا چه آیین نهاد:
که پذیرفت گشتاسب دین بهی

(همان: ۸۱)

۵- غلبه نهاد دین به نهاد حکومت؛ اولین دخالت دین در سیاست اتفاق افتاد. زردشت مانع از خراج دادن گشتاسب به ارجاسب پادشاه توران شد و گفت چون ارجاسب به دین بهی نیست نباید بدو خراج داد. گشتاسب هم پذیرفت.

به شاه کیان گفت زردشت پیر
که تو باژ بدهی به سالار چین
که در دین ما این نباشد هژیر
نه اندر خور دین ما باشد این

(همان: ۸۴)

این نگاه جدید و تأثیرپذیری حکومت از دین برای اولین بار در شاهنامه اتفاق می‌افتد و نهاد دین، دارای نفوذ و قدرت می‌شود و شاه از زردشت فرمان می‌گیرد و در کنار قدرت شاهی، حامل دین هم دارای قدرت اجرایی است و این فرمان را گشتاسب با جان و دل می‌پذیرد.

بپذیرفت گشتاسب گفتا که نیز
نفرمایمش دادن این بار چیز

(همان: ۸۵)

پس از آن گشتاسب از اسفندیار می‌خواهد تا همه کشورها را به دین بهی دعوت کند با دعوت او از هند و روم گرفته تا دریا و تاریکی همه به دین بهی گرویدند. در نتیجه دین زردشت نفوذ و گسترشی یافت.

همه نامه کردند زی شهریار که ما دین گرفتیم از اسفندیار

(همان: ۱۵۴)

۴-۲-۵. موارد تقابل دین با حکومت در دوره حماسی

۱- فردوسی در دوره پهلوانی نشان می‌دهد که بزرگ‌ترین عامل مخل و انحطاط‌آور در کار شهریار، عامل تراکم قدرت و گرایش پادشاهان به استبداد و خودکامگی و خود مطلق‌بینی است. این پدیده از خودکامگی کاووس آغاز و در داستان گشتاسب که خود را با مبشر دین بهی و دارنده حقیقت مطلق می‌پندارد به اوج خود می‌رسد؛ چندان که دو پهلوان نامی ایران را رودروی یکدیگر قرار می‌دهد و شرایطی را فراهم می‌سازد که رستم ناگزیر از کشتن اسفندیار شود درحالی که می‌داند با این کار طوق لعنتی به گردن وی خواهد افتاد (پرهام، ۱۳۷۳: ۱۰۷).

۲- اولین سوءاستفاده ابزاری از دین و تقابل دین و حکومت در دوره پهلوانی، زیاده‌خواهی گشتاسب و آز او در حکومت است. اسفندیار پس از فداکاری‌های متعدد از پدر می‌خواهد تاج شاهی را بدو واگذارد، اما زیاده‌خواهی گشتاسب و سعایت بدخواهان او را به جنگ با قهرمان شاهنامه، رستم، سوق می‌دهد و اولین سوءاستفاده از دین اتفاق می‌افتد.

۳- اسفندیار برای حراست از دین بهی تن به جنگ با رستم می‌دهد، اما در واقع برای کسب حکومت با رستم می‌جنگد؛ او نیز دچار آز می‌شود و دین را بهانه می‌سازد. در نهایت این آز و زیاده‌خواهی بانام دین باعث کشته شدنش می‌شود و این امر به بی‌اعتباری دین در جامعه و کاهش محبوبیت آن منجر می‌شود.

۴- «در داستان رستم و اسفندیار خروج دین از نقش خود برای کشورداری به نادیده گرفتن شایستگی‌ها و اقتدار مطلق و خودکامگی است» (همان: ۱۳۰). وقتی شاهان قدرت مطلقه می‌شوند و مقام موبدی و شاهی و پهلوانی را باهم دارند در این صورت شاهد استبداد و ظلم پادشاهان خواهیم بود.

جدول ۲.

وضعیت نهاد دین و دولت در دوره حماسی

وضعیت نهاد حکومت در دوره حماسی	وضعیت نهاد دین در دوره حماسی	تعامل حکومت و دین	تقابل حکومت با دین
➤ گرایش به استبداد و خودکامگی ➤ نقش‌های دین به عهده پادشاه است. ➤ همراهی و تعامل دین و حکومت ➤ لزوم ملازمت فره ایزدی با حاکم	➤ پرستیدن مهر ➤ نقش پیشگویی موبدان در حکومت ➤ نقش مشورتی موبدان در حکومت ➤ کمک به حکومت در گماردن شاهان	۸ مورد	➤ نوذر که با موبدان درگیر شد. ➤ گرایش کیکاووس به خودکامگی
➤ پذیرش آیین زردشت ➤ کاهش قدرت شاهان ➤ غلبه نهاد دین بر نهاد حکومت ➤ تأثیرپذیری از زردشت ➤ جدا شدن نهاد دین از حکومت	➤ بنای آتشکده‌های مهم ➤ آتشکده داری موبدان ➤ دین‌سالاری ➤ نفوذ و دخالت نهاد دین در حاکمیت ➤ قدرت اجرایی دین	۴ مورد	➤ زیاده‌خواهی و جاه‌طلبی ➤ گستاخ‌ب در حکومت و نقش او در کشتن اسفندیار ➤ آز اسفندیار و مقام طلبی او

۳-۵. دوره تاریخی

در دوره تاریخی بیش از سی پادشاه حکمرانی کرده‌اند؛ تعداد شش نفر از آنان فاقد فره ایزدی بوده و با بیداد حکمرانی کرده‌اند. در آغاز این عصر، اردشیر بابکان هم شاه بود، هم موبد و از همین رو می‌توانست در کارهای دینی دخالت کند. در حوزه دین، رأی شاه حرف اول بود. با رونق آیین زردشتی، موبدان در سیاست دخالت می‌کنند. در این دوره رقابت بین دین و حاکمیت افزایش یافت به‌اندازه‌ای که تعصبات دینی فراوانی در این دوران می‌توان دید که اوج تبلورش در داستان «نوش‌زاد» فرزند خسرو است که به کیش مادری خود (مسیحیت) گروید و سرانجام نیز جانش را بر سر این کار نهاد. در روزگار «ساسانی» شاهد حکومتی مذهبی

در دربار هستیم. روحانیون نیز در زمینه سیاسی و کشورداری دخالت می‌کردند. ونیداد -یکی از پنج بخش اوستا- سرشار از آگاهی‌ها دربارهٔ شرایع و قوانین مدنی و شرعی است (رضی، ۱۳۸۱: ۲۲). خسرو انوشیروان گوید: «من این دانم که از پیش هرمزد خدای بیامدم و برای ستوهیدن (دیو) دروغ اینجام و باز پیش هرمزد خدای باید شدن. از من اشویی (= راستی) بازخواهند و خویش کاری دانایان...» (ماهیارنوابی، ۱۳۳۹: ۵۰۲).

۳-۵-۱. نقش حاکمان در دوره تاریخی

۱- از آغاز دوره ساسانی که با اردشیر شروع می‌شود، تدبیر امور حکومت در دست پادشاه است. او حکومت ملوک‌الطوایفی را که ساختهٔ فکر اسکندر و باعث از بین رفتن اتحاد ایران بوده، برمی‌اندازد و با حمایت موبدان، دین زردشتی را مجدداً برقرار کرده و با تشکیل حکومت یکپارچه، دین را با حکومت پیوند می‌زند. در این دوره موارد مختلف همراهی موبدان با حکومت دیده می‌شود و برای پادشاه آرزو شده که: «نشست تو همواره با موبدان باشد» (جنیدی، ۱۳۸۹: ۲۰۹). یک امر این جدایی را بیشتر غیرممکن کرده بود و آن هم بنا به گفتهٔ برنارد لویس^۱، ایران‌شناس برجسته آن بود که «رویکرد ایرانیان به پادشاهی اساساً مذهبی بود، ساسانیان برخلاف پارت‌ها نوعی تشکیلات دولتی به وجود آوردند که به‌نوبه خود شاه را مقدس می‌شمرد و در حیات اجتماعی و سیاسی کشور نیز نقش داشت» (لویس، ۱۳۸۶: ۱۸۰). عمدتاً نهاد دین در اختیار پادشاه بود و جدایی دین و سیاست ناممکن می‌گردید.

۲- این دوره الزاماً پادشاه باید دین‌دار باشد و توأمان باید دادگری و خردورزی را به همراه دین‌داری با خود داشته باشد. «بهترین راه برای دوام یک حکومت از نظر اندیشهٔ آرمان‌گرایانهٔ ایرانی، همانا ارتباط با دین است» (شیروودی و جهانبخش، ۱۳۹۷: ۱۹۴).

۳- در توصیهٔ اردشیر به فرزندش شاپور، دین و حکومت را دو نهادی می‌داند که همچون دو برادر نسبت به یکدیگر هستند. او می‌گوید:

برادر شود پادشاهی و دین
نه بی‌دین بود شهریاری به‌جای...
نه بی‌دین بود شاه را آفرین

چو بر دین کند شهریار آفرین
نه بی‌تخت شاهی ست دینی به‌پای
نه از پادشا بی‌نیاز است دین

1. Lewis, B.

چنین پاس‌بازان یک‌دیگرند توگویی که در زیر یک چادرند
نه آن زین، نه این زان بود بی‌نیاز دو انباز دیدیم شان نیک ساز

(فردوسی، ۱۳۸۴، ج ۶: ۲۳۱-۲۳۲)

۴- تقویت و پیروی از دین؛ پس از به تخت نشستن بهرام، خود را هم وارث تاج و تخت و هم حامی دین می‌داند. او قول می‌دهد در تقویت دین بکوشد:

به داد از نیاکان فزونی کنم شما را به دین رهنمونی کنم...
بُد آیین زردشت پیغام‌برم ز راه نیاکان خود نگذرم
نهم دین زرتشت پیشین به روی نهم پور پیغام‌بر راستگوی

(همان: ۴۱۹)

۵- خسرو پرویز حکومت را عطیة الهی می‌داند و خواستار پیروی بی‌چون و چرای از موبدان است. او به دنبال ایجاد مشروعیت برای خود است تا هر حرکت اعتراضی را منکوب کند و به موبدان می‌گوید:

شما نیز دل‌ها به فرمان نهید به هر کار با ما سپاسی نهید

(همان)

۵-۳-۲. نقش دین و موبدان در دوره تاریخی

در دوره تاریخی نهاد دین نفوذ بیشتری داشت؛ «موبدان عمده کار خود را متوجه حکومت دنیوی کرده بودند و با نفوذ و شبکه‌ای نیرومند که در ارکان حکومت داشتند به شکلی مستقیم در سرنوشت و احوال یکایک مردم دخالت می‌کردند. همه مردم، الزاماً به قبول دین؛ یعنی پذیرش قدرت مغان ملزم بودند و همه امور کشور به صواب دید و رایزنی آنان به نتیجه می‌رسید. در رأس این سازمان بزرگ و قدرتمند مغانه، موبد موبدان قرار داشت که با جدیت،

خشونت و سخت‌گیری - با هزاران مأمور زیردست - سازمان خود را اداره می‌کرد و عزل و نصب و تعیین حدود اختیاراتی که به کارگزاران وامی گذاشت با او بود و برحسب ظاهر، وی را شاه تعیین می‌کرد، اما هرگاه شاه گامی برخلاف منافع و خواست‌ها و محدودیت این طایفه برمی‌داشت، موقعیت خودش را به خطر می‌انداخت! تربیت ولیعهد با نظر ویژه موبد موبدان بود و هرگاه سازمان مغان نمی‌خواست ولیعهد به سلطنت رسد، رای و نظرش صائب بود (رضی، ۱۳۸۱: ۴۸). نفوذ دین در عرصه اجتماعی و قدرت گرفتن آن در این دوره اتفاق افتاده است. عمده نقش موبدان در این دوره به شرح زیر است:

۱- ساختن شهرها؛ یکی از وظایفی که اردشیر برای موبدان ذکر کرده فرستادن آن‌ها برای ساختن شهرها است.

به هر سو فرستاد پس موبدان	به بی‌آزار و بیدار دل بخردان
که تا هر سویی شهرها ساختند	بدین نیز گنجی پرداختند

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۲۲۰)

۲- نظارت بر کار لشکریان و جنگجویان؛ اردشیر وقتی لشکری یا رهنمونی جایی گسیل می‌کرد، همراه او موبدانی آگاه هم می‌فرستاد. پادشاهی شاپور و اورمزد و بهرام بهرام اورمزد و بهرام و اورمزدنرسی نیز این‌گونه بود. در دوره شاپور ذوالاکتاف چند اتفاق در خصوص نقش موبدان بیان شده است.

چو جنگ آمدی نورسیده جوان	برفتی ز درگاه با پهلوان
یکی موبدی را زکار آگهان	که بودی خریدار کار جهان
ابا هر هزاری یکی کارجوی	برفتی نگه داشتی کار اوی

(همان: ۲۱۴)

۳- وزارت و کمک در امر حکومت؛ وقتی که شاپور چهل روزه بود و توان هدایت کشور را نداشت؛ موبدی مَهروی نام بر کرسی زر نشست و چندین سال به‌عنوان وزیر شاه حکومت دست او بود.

یکی موبدی بود مَهروی نام	خردمند و شایسته و شادکام
بیامد به کرسی زرین نشست	میان پیش او بندگی را ببست
جهان را همه داشت با داد و رای	سپه را به هر نیکویی رهنمای

(همان: ۲۹۱)

۴- پاسخ به ابهامات دینی؛ پس از مدتی که آمدن مانی و دعوی پیغمبری او اتفاق افتاد، شاپور موبدان را فراخواند و گفت: از سخن او به دین خود بدگمان شده است. با این اوصاف نقش پررنگ‌تر موبدان در مشورت دادن به شاه مشاهده می‌شود.

سرش تیره شد موبدان را بخواند	ز مانی فراوان سخن‌ها براند
کزین مرد چینی چیره زبان	فتادستم از دین خود در گمان

(همان: ۳۳۴)

۵- صدور حکم حکومتی؛ موبدان با محکوم کردن مانی، درخواست طرد و مجازات مانی را می‌کنند و چون مانی از سخنان موبدان درماند و نتوانست پاسخی بدهد، شاپور خشمگین شد و دستور داد او را از درگاه بیرون انداختند و پوست او را کردند و داخل آن را پر از کاه کرده و از در شارستان آویزان کردند.

بفرمود پس تاش برداشتند	به خواری ز درگاه بگذاشتند
همان خامش آکنده با ید به کاه	بدان تا نجوید کس این پایگاه
بیاویزنید از در شارسان	و گر پیش دیوان و بیمارستان

(همان: ۳۳۷)

دو نکته مهم از این موضوع دریافت می‌شود: اول اینکه شاپور امور دینی را به موبدان می‌سپارد و دیگر اینکه بر مبنای سخن موبدان مانی طرد و کشته می‌شود.

۶- رساندن پیام پادشاه به کشورها و حاکمان اطراف از وظایف موبدان بوده است.

برفتند با نامه‌ها موبدان سواران بینا دل و بخردان

(همان: ۴۲۰)

۷- نقش موبد گاهی همراهی با پادشاه است. وقتی بهرام به روستایی آباد و سرسبز برمی‌خورد که کسی بهرام را کرنش نمی‌کند، تنگ‌دل می‌شود.

به موبد چنین گفت کین سبز جای پر از خانه و مردم و چهرپای
کنام دد و دام و نخجیر باد به جوی اندرون آب چون قیر باد

(همان: ۴۴۵)

۸- از وظایف دیگری که در شاهنامه برای موبدان بیان شده پاسخ به سؤالات و شبهات بوده است. در داستان بهرام گور وقتی فرستاده رومی هفت سؤال از پادشاه می‌پرسد او از موبدان می‌خواهد تا پاسخ او را بدهند.

درودی رسانم زقیصر به شاه که جاوید باد این سر و تاج و گاه
و دیگر که فرمود تا هفت چیز بپرسم ز دانندگان تو نیز
...بفرمود تا موبد موبدان بشد پیش با نامور بخردان
...بشد موبد و هر که دانا بدند به هر دانشی بر توانا بدند

(همان: ۵۴۷)

۵-۳-۳. تقابل حکومت با دین در دوره تاریخی

۱- یزدگرد بزهکار پادشاهی است که وقتی به موبدان نمی‌نهد و کسی نزد او پایگاهی ندارد؛ از این رو، همه از او در رنج و عذاب بودند.

ز شاهیست بگذشت چون هفت سال مه موبدان زو به رنج و وبال

(همان: ۳۶۳)

وقتی فرزند یزدگرد به دنیا آمد، موبدان برای اینکه خوی یزدگرد را نگیرد، گفتند این کودک را به جایی که دانش هست بفرست و دایه‌ای برای پرورش او انتخاب کن. پس از جست‌وجوی فراوان در نهایت به پیشنهاد موبدان، نعمان و منذر برای پرورش او انتخاب شدند.

برفتند نعمان و منذر به شب بسی نامور نیزه دار عرب

(همان: ۳۶۶)

یزدگرد وقتی به چشمه سو رفته بود و کمی از آب را بر سرش ریخت و خون دماغ او خوب شد، منیت او باعث شد فره ایزدی از او برگردد.

منی کرد و گفت اینت آیین و رای نشستم چو بایست چندین به جای؟
چو گردنکشی کرد شاه رمه که از خویشتن دید نیکی همه

(همان: ۳۸۷)

به امر خدای اسب آبی جفته‌ای بر او انداخت و او را کشت.

۲- در موضوع مزدک نیز دومین تقابل بین دو نهاد دین و حکومت مشاهده می‌شود. قباد به خاطر قدرت گرفتن موبدان و مقابله با آنان از قیام مزدک حمایت کرد، اما با قدرت موبدان و همدستی آنان با انوشیروان این قیام سرکوب و مزدکیان قتل عام شدند.

۳- سومین تقابل نهاد دین با نهاد حکومت در دورهٔ هرمزد، جانشین انوشیروان اتفاق افتاد که وقتی به قدرت رسید از این سه در هراس بود؛ بنابراین، تصمیم به قتل موبدان ایزدگشسب، سیما برزین و بهرام آذرهمان گرفت و سه موبد بزرگ را به کام مرگ فرستاد.

همی خواست هرمزد کزین هر سه مرد یکایک برآرد ز ناگاه گرد
همی بود ازیشان دلش پر هراس که روزی شوند اندرو ناسپاس

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷: ۴۷۱)

جدول ۳.

وضعیت نهاد دین و حکومت در دورهٔ تاریخی

وضعیت نهاد حکومت	وضعیت نهاد دین	تعامل حکومت و دین	تقابل حکومت با دین
➤ اختلافات در درون حکومت	➤ قدرت گرفتن نهاد دین	۲۵ مورد	۶ مورد
➤ پیوند دین با حکومت	➤ واگذاری شهرسازی به موبدان		➤ شاپورکه مانی را به طرز فجیعی کشت.
➤ سرکوب کردن هر اعتراض در لوای دین	➤ نظارت دین بر کار لشکریان		➤ یزدگرد بزهکار که موبدان از او در وبال بودند.
➤ کنترل نهاد دین توسط حکومت	➤ کمک در امر وزارت و حکومت		➤ قباد که بر سوفزای خشم گرفت و او را کشت. همچنین باعث مرگ مزدک شد.
➤ مذهبی شدن حکومت	➤ پاسخگویی به ابهامات دینی		➤ هرمزد که باعث مرگ موبدان شد.
	➤ صدور احکام حکومتی		➤ خسرو پرویز که همه از او بیزار شدند و به دست شیرویه کشته شد.
	➤ مشارکت و همراهی موبدان با شاهان ورود موبدان به امور دنیوی		➤ فرآیین گراز، رویگردانی از داد و رفتارهای ناشایست

۶. بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد در هر سه دوره، شاه نماینده خدا بر زمین و دارای فره ایزدی است و علاوه بر شهریاری، دارای موقعیت دینی نیز هست. این دو ویژگی در ذهن و باور مردم، مقامی ایزدی و الهی یافته است؛ بنابراین، مخالفت با او به نوعی مخالفت با ایزدان نیز هست و او به مدد این قدرت توانسته حکمرانی خود را مستحکم کند.

در دوره اسطوره‌ای، ساختار حکومت و دین ساده و توصیف‌ها محدود بوده و تنها از ویژگی‌هایی همچون یزدان‌پرست و ایزدشناس بودن شاهان سخن رفته است. با وجود پادشاه‌محوری و پیوند بین دین و دولت در دوره اسطوره‌ای، دو مورد تقابل با دین اتفاق افتاده است؛ یکی در اواخر دوره جمشید با منیت او، دیگری در ضحاک با فریب ابلیس و بیداد و ستم بر مردم که هر دو مورد به سقوط انجامیده است.

در دوره پهلوانی، شاه در باور ایرانی حاکمی است که با فره ایزدی، دارای فضایل والای انسانی و شایسته رهبری است و از نظر دینی جانشین خداوند است. تعامل نهاد شاهی و دین دو مرحله دارد؛ در دوره اول پهلوانی، نهاد دین به امور ساده و حاشیه‌ای مشغول است تا اینکه زردشت ظهور می‌کند و غلبه نهاد دین بر نهاد حکومت اتفاق می‌افتد. این دوره، قدرت دین در برخی موارد هم‌سنگ حکومت است. وظایف او دخالت در حکومت، آتشکده‌داری و حضور در حاکمیت است. چند مورد تقابل بین دو نهاد حکومت و آتشکده روی داده است. درگیری نوذر با موبدان و تلاش برای حذف نقش آنان، خودکامگی و خودسری کیکاووس و سوءاستفاده ایزداری و تن ندادن به قواعد دین، حذف رقیبان و زیاده‌خواهی گشتاسب که در نهایت به مرگ اسفندیار منتهی شد و آز اسفندیار در لوای دین و دخالت و نفوذ دین در حاکمیت در دوره قدرت گشتاسب از موارد مهم تقابل در این دوره بوده است.

در دوره تاریخی اغلب شاهان هنگام احساس خطر از سوی موبدان سیاست‌هایی را برای حذف آن‌ها در پیش می‌گرفتند و بین پادشاه و موبد پیوسته نبرد سختی در جریان بوده و شاهان ساسانی به لطایف‌الحیل می‌کوشیدند از قدرت موبدان بکاهند. در این دوره، تقابل‌ها در اوج خود بوده و همین امر باعث تضعیف حکومت ساسانی و در نهایت سقوط آنان شد.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی ندارند.

منابع

- آشوری، داریوش. (۱۳۶۶). *دانشنامه سیاسی*. تهران: انتشارات مروارید.
- احمدوند، شجاع؛ نوذری، محمد اسماعیل و جبرائیلی، نیما. (۱۳۹۵). فهم تحول و تطور اسطوره فره ایزدی: از عهد ساسانی تا دوران اسلامی. *دوفصلنامه تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۱(۶)، ۱-۳۲.
- https://socialhistory.ihs.ac.ir/article_2043.html
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). *پژوهشی در اساطیر ایران*. (پاره نخست و دوم). چاپ اول. تهران: انتشارات آگاه.
- پرهام، باقر. (۱۳۷۳). *با نگاه فردوسی مبانی نقد خرد سیاسی در ایران*. تهران: نشر مرکز.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۷۷). *یشت‌ها*. جلد اول. تهران: انتشارات اساطیر.
- جنیدی، فریدون. (۱۳۹۸). روزنامه اعتماد. شماره ۴۴۸۵ پنجشنبه ۱۸ مهر. ص ۱۶.
- جوینی، عزیزالله و مالیر، تیمور. (۱۳۸۰). *همبستگی دین و دولت در شاهنامه فردوسی*. مجله *دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، (۲)، ۴۳-۶۱.
- حکمت، علیرضا. (۱۳۵۰). *آموزش و پرورش در ایران باستان*. چاپ اول. تهران: مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی.
- خسروی، اشرف و موسوی، سید کاظم. (۱۳۸۷). *خردورزی و دین‌داری اساس هویت ایرانی در شاهنامه*. *کاوش نامه زبان و ادبیات فارسی*، ۹(۱۶)، ۹۹-۱۲۷. Doi: 10.29252/KAVOSH.2008.2407
- خلعتری، الهیار و پاشنا، بهنام. (۱۳۸۶). *بررسی جایگاه دین در اندیشه سیاسی شاهنامه فردوسی*. *مسکویه*، ۶۳(۲)، ۸۰-۸۰.
- دشتی قره‌بلاغ، خدیجه. (۱۳۸۵). *درون‌مایه‌های سیاسی و اجتماعی و مردمی در اسکندرنامه نظامی گنجوی*. پایان‌نامه ارشد، دانشگاه پیام نور.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی. چاپ اول. تهران: امیرکبیر.
- رستگار، نصرت‌الله. (۱۳۸۴). *مشروعیت حکومت از دیدگاه فردوسی*. *آینه میراث*، ۳(۲)، ۹-۳۱.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۱). *دانشنامه ایران باستان*. جلد دوم. تهران: سخن.

شریعت پناهی، ابوالفضل. (۱۳۸۲). *حقوق اساسی و نهادهای سیاسی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 شیروودی، مرتضی و جهانبخش، مصطفی. (۱۳۹۷). تحلیل گفتمانی دین و دولت در بخش‌های سه‌گانه
 فردوسی. فصلنامه جامعه‌شناسی ایران، ۱(۴)، ۱۷۷-۲۰۸. Doi:

[10.30510/PSI.2019.106363](https://doi.org/10.30510/PSI.2019.106363)

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۲). *تاریخ ادبیات ایران*. جلد دوم. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات فردوس.
 طباطبایی، محمد محیط. (۱۳۱۳). عقیده دینی فردوسی. *نشریه هنر و معماری*، (۱۷ و ۱۸)، ۳۷-۲۲.
 طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۸). شیعه در اسلام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 عباسی، مختار. (۱۳۸۰). *فره‌یزدی در ادب فارسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم
 انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.

فاضلی، قادر. (۱۳۹۱). خبرگزاری فارس. مصاحبه به مناسبت روز بزرگداشت فردوسی، تاریخ
 مصاحبه ۱۳۹۹/۲/۲۵ شماره خبر: ۱۳۹۱۰۲۲۴۰۰۱۵۰۹ www.fars.ir

فردوسی. ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه فردوسی*. به کوشش جلال خالقی مطلق. مرکز دایرةالمعارف
 بزرگ اسلامی.

قربانی، مهدی. (۱۳۸۹). رابطه دین و دولت در اندیشه کانت. *نشریه معرفت*، موسسه آموزشی و
 پژوهشی امام خمینی، (۳)، (۱۵۰-۱۵۱).

کسرای، محمدسالار. (۱۳۸۶). اندیشه سیاسی فردوسی. *فصلنامه تخصصی علوم سیاسی*، ۴(۷)، ۲۱۳-
 ۲۳۴.

لوئیس، برنارد. (۱۳۸۶). *خاورمیانه دوهزارسال تاریخ از مسیحیت تا امروز*. ترجمه حسن کامشاد.
 تهران: نشر نی.

ماهیار نوابی، عباس. (۱۳۳۹). اندرز دانایان به مزدیستان و اندرز خسرو قبادان. *نشریه دانشکده ادبیات*
 تبریز، ۱۱(۵۲)، ۱۲۷-۱۴۲. Dor: [20.1001.1.22517979.1343.11.52.8.5](https://doi.org/20.1001.1.22517979.1343.11.52.8.5)

مسعودی، ابوالحسن. (۱۳۶۵). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. ابوالقاسم پاینده. تهران: بنگاه ترجمه
 و نشر کتاب.

منتظری، بهرام. (۱۳۸۶). پیوستگی دین و سیاست در اندیشه خواجه نصیر توسی. *فصلنامه علمی*
 پژوهشی فرهنگ، (۶۱ و ۶۲)، ۳۱۰-۳۳۵.

میرموسوی، سید علی و مکتبی، زهرا. (۱۳۹۲). دین و دولت در مکتب قرارداد اجتماعی. *فصلنامه علوم*
 سیاسی دانشگاه باقرالعلوم، ۱۶(۶۲)، ۱۱۳-۱۳۲.

https://psq.bou.ac.ir/article_12445.html

میزانی، فرج الله. (جوانشیر). (۱۳۵۷). حماسه داد، بحثی در محتوای سیاسی شاهنامه. تهران: انتشارات حزب توده.

یارشاطر، احسان. (۱۳۷۳). تاریخ ایران (از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی). جلد سوم (قسمت اول) ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیرکبیر.

Translated References to English

- Abbasi, M. (2001). Far Izadi in Persian Literature. *Master Thesis, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University*. [In Persian]
- Ahmadvand, Sh., Nozari, M. I., and Jabraili, N. (2016). Understanding the evolution of Far Izadi myth: from the Sassanid era to the Islamic era. *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, 6(1): pp. 1-32. https://socialhistory.ihcs.ac.ir/article_2043.html?lang=en [In Persian]
- Ashuri, D. (1988). *Political Encyclopedia*. Tehran: Morvarid Publications. [In Persian]
- Bahar, M. (1996). *A study in Iranian mythology. (First and second part)*. First Edition. Tehran: Agah, Publications. [In Persian]
- Dashti Qarabagh, Kh. (2002). *Political, social and popular themes in Ganjavi's Nezami Eskander*. Senior thesis. Payam Noor University [In Persian]
- Dehkhoda, A, A. (1994). *Dictionary*, under the supervision of Dr. Mohammad Moin and Dr. Seyed Jafar Shahidi. First Edition. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Fazeli, Q. (2012). Fars news. Interview on the occasion of Ferdowsi Commemoration Day, interview date 25/2/1399 News number: 13910224001509 www.fars.ir. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh of Ferdowsi*. By the effort of the glory of the Absolute Creator. The Great Islamic Encyclopedia Center. [In Persian]
- Ghorbani, M. (2010). The relationship between religion and government in Kant's thought. *Journal of Knowledge*, Imam Khomeini Educational and Research Institute, (3): pp. 150-151. [In Persian]
- Hekmat, A. (1971). *Education in ancient Iran*. First edition. Tehran: Institute of Scientific and Educational Research and Planning. [In Persian]
- Javanshir. (1978). *Justice epic, a discussion on the political content of Shahnameh*. Tehran: Tudeh Party Publications. [In Persian]
- Joneidi, F. (2019). Etemad newspaper. No. 4485 Thursday 18 October. p 16. [In Persian]
- Jovini, A. and Malmir, T. (2001). Solidarity of religion and government in Ferdowsi Shahnameh. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, (2): pp. 43-61. [In Persian]
- Kasraei, M. S. (2007). Ferdowsi Political Thought. *Journal of Political Science*, 4(7): pp. 213-234. [In Persian]
- Khalatbari, A and Pashna, B. (2007). A Study of the Place of Religion in the Political Thought of Ferdowsi's Shahnameh. *Meskuye*, 2(6): pp. 63-80. [In Persian]
- Khosravi, A. and Mousavi, S, K. (2008). Rationality and religiosity are the basis of Iranian identity in Shahnameh. *Journal of Kavoshnameh in Persian Language and Literature*, 9(16): pp. 99-128. Doi: [10.29252/KAVOSH.2008.2407](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2008.2407) [In Persian]
- Louwis, B. (2007). *The Middle East has 2,000 years of history from Christianity to the present day*. Translated by Hassan Kamshad. Tehran: Nei Publications. [In Persian]
- Mahyar Navabi, A. (1960). Advice of the wise to the mercenaries of Wonder Khosrow Ghobadan. *Journal of Persian Language and Literature (Former Journal of the*

- Faculty of Literature, University of Tabriz*, 11(52): pp. 127-142. Dor: 20.1001.1.22517979.1343.11.52.8.5 [In Persian]
- Masoudi, A. H. (1986). *Moruj -al-zahb and Maaden- al- jawaher*. A, Payandeh. Tehran: Book publishing company. [In Persian]
- Montazeri, B. (2007). The connection between religion and politics in the thought of Khajeh Nasir Tusi. *Culture Research Quarterly*, (61 & 62): pp. 310-335. [In Persian]
- Mirmousavi, S. A. and Maktabi, Z. (2013). Religion and government in the school of social contract. *Journal of Political Science, Baqir al-Ohum University*, 16(62): pp. 113-132. https://psq.bou.ac.ir/article_12445.html [In Persian]
- Parham, B. (1994). *From Ferdowsi's point of view, the foundations of political wisdom critique in Iran*. Tehran: Publication Center. [In Persian]
- Purdawood, A. (1998). *Yashts*. first volume. Tehran: Asatir Publications.
- Rastegar, N. (2005). Legitimacy of government from Ferdowsi's point of view. *Heritage Mirror*, 3(2): pp. 9-31. [In Persian]
- Razi, H. (2002). *Encyclopedia of Ancient Iran*. Vol. 2. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Shariat Panahi, A. (2003). *Fundamental rights and political institutions*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Shiroodi, M. and Jahanbakhsh, M. (2018). Discourse Analysis of Religion and Government in Ferdowsi's Three Sections. *Iranian Sociological Quarterly*, 1(4): pp. 177-208. [In Persian]
- Safa, Z. (1993). *History of Iranian Literature*. Volume 2, Twelfth Edition. Tehran: Ferdows Publications. [In Persian]
- Tabatabai, M. M. (1934). Ferdowsi religious belief. *Journal of Art and Architecture*, (17&18): pp. 22-37. [In Persian]
- Tabatabai, S. M. H. (1999). *Shieh in Islam*. Qom: Islamic Publications Office.
- Yarshater, E. (1994). *History of Iran (from the Seleucids to the collapse of the Sassanid state)*. Volume 3 (Part 1) Translated by Hassan Anousheh. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]